

TOMASZ NOWICKI

ARCHIWUM KSIĘŻY CHRYSZTUSOWCÓW W KURYTYBIE*

Abstrakt. Artykuł prezentuje zasób słabo rozpoznanego w Polsce Archiwum Księżych Chrystusowców w Kurytybie oraz prace wykonane w trakcie pobytu w Brazylii wiosną 2023 r. przez profesorów KUL – Tomasza Nowickiego oraz Piotra Rachwał. Omówiono wybitną rolę polskiego duchowieństwa w służeniu pomocą duszpasterską naszym rodakom w Brazylii. W tekście zwrócono także uwagę na szczególną rolę księży chrystusowców w zabezpieczeniu cennej dokumentacji po działalności instytucji, organizacji tworzonych przez polskich imigrantów w Brazylii, osób prywatnych, które przekazały swoje kolekcje do archiwum chrystusowców w Kurytybie. Materiały, które udało się zinventoryzować i zdigitalizować w tytułowym archiwum, podzielono na 12 serii, a do najcenniejszych można zaliczyć fragmenty zespołów Konsulatu RP w Kurytybie, Parańskiej Spółki Kolonizacyjno-Handlowej, a także spuścizny i kolekcje z miejscowości Dom Feliciano oraz archiwum profesora Ruy Christovam Wachowicza i Kazimierza de Vautour Sienkiewicza. Ponadto są tam przechowywane archiwalia powstałe przed rokiem 1939, które księża chrystusowcy uratowali przed zatraceniem i zniszczeniem. Materiały te zostały wytworzone w toku działalności kilku organizacji i szkół polskich w Brazylii, a mianowicie Towarzystwa Związku Polskiego im. Kazi-

Dr hab. TOMASZ NOWICKI, prof. KUL – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Instytut Historii; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: tonowi@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1185-9358>.

* Autor artykułu bardzo dziękuje Księżom Misjonarzom z Kurytyby za gościnę i możliwość korzystania z zasobów archiwalnych. Szczególne podziękowania składa na ręce ks. Andrzeja Wojaczka, prowincjała, ks. Kazimierza Długosza, ekonoma, oraz ks. Józefa Wojnara, opiekuna archiwum. Dzięki gościnności Księżych Chrystusowców w Domu Prowincjalnym Towarzystwa Chrystusowego w Kurytybie w dniach od 18 marca do 2 kwietnia 2023 r. przebywali dwaj profesorowie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II – prof. Tomasz Nowicki oraz prof. Piotr Rachwał. Wizyta wiązała się z realizacją zadania zleconego przez Ministra Edukacji i Nauki „Organizacje polonijne za granicą – badania naukowe, archiwum cyfrowe i centralna baza danych” kierowanego przez prof. Jacka Gołębiowskiego. Zadanie realizowane w Kurytybie polegało na wyłonieniu wartościowych materiałów archiwalnych, ich skatalogowaniu i zdigitalizowaniu. Głównym terenem działania badaczy było właśnie tytułowe archiwum. Warto dodać, że udało się również opisać i cyfrowo zabezpieczyć archiwalia zgromadzone m.in. w Domu Prowincjalnym Sióstr Rodziny Maryi w Kurytybie oraz rozpocząć prace w archiwum Księżych Misjonarzy św. Wincentego à Paulo w Kurytybie. Ponadto uzyskano pełen materiał już zdigitalizowany od najstarszej polskiej organizacji w Ameryce Południowej, a mianowicie od Towarzystwa im. Tadeusza Kościuszki w Kurytybie, które powstało w 1890 r., a także od mającego swoje początki w 1918 r. Towarzystwa Polonia z Porto Alegre. Archiwalia te będą sukcesywnie udostępniane w repozytorium wspomnianego projektu.

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

mierza Pułaskiego w Saõ Mateus, Towarzystwa Szkoły Średniej im. Mikołaja Kopernika w Mallet, Towarzystwa Wychowania Fizycznego „Junak” czy Stowarzyszenia Studentów „Sarmacja”. W kurytybskim archiwum znajduje się również dokumentacja innych polsko-brazylijskich organizacji, mających przedwojenną metrykę, lecz pochodząca już z okresu powojennego (np. materiały z działalności Sociedade União Juventus czy Towarzystwo Dobroczynności Kulturalnej Polaków w Brazylii). W artykule podkreślono również, że dalsze poszukiwania dokumentacji wytworzonej przez imigrantów polskich do Brazylii powinny objąć także inne archiwa i kolekcje, w tym takie, które są przechowywane poza samą Kurytybą.

Słowa kluczowe: Polacy w Brazylii; migracja polska do Brazylii; Archiwum Księża Chrystusowców w Kurytybie; księża chrystusowcy; archiwa polonijne

ARCHIVES OF THE CHRIST FATHERS IN CURITIBA

Abstract. The article is devoted to the resource of the Archive of The Society of Christ for Polish Migrants in Curitiba, which is poorly recognized in Poland. The text also presents the work done during the stay in Brazil in the spring of 2023 by KUL professors Tomasz Nowicki and Piotr Rachwał. It discusses the outstanding role of the Polish clergy in providing pastoral assistance to our compatriots in Brazil, and attention was drawn to the special role of The Society of Christ in securing valuable documentation after the activities of institutions, organizations created by Polish immigrants in Brazil, private persons who donated their collections to the archives in Curitiba. The materials that have been successfully inventoried and digitized have been divided into 12 series, and among the most valuable ones, there are fragments of archival fonds of the Consulate of the Republic of Poland in Curitiba, the Parana Colonization and Trade Company, as well as the legacies and collections from Dom Feliciano, private archives of Professor Ruy Christovam Wachowicz and Kazimierz de Vautour Sienkiewicz. In addition, there are stored archives created before 1939, which The Society of Christ saved from loss and destruction. This documentation has been created in the course of activities of several Polish organizations and schools in Brazil, namely the Kazimierz Pułaski Polish Association Society in Saõ Mateus, the Society of the Nicholas Copernicus Secondary School in Mallet, the Society of Physical Education “Junak” or the Association of Students “Sarmacja.” The Curitiba archive also contains post-war documentation of other Polish-Brazilian organizations operating before the Second World War (e.g., materials from the activities of Sociedade União Juventus or the Polish Cultural Charity Society in Brazil). Moreover, the article emphasizes that further searches for documentation produced by Polish immigrants to Brazil should also involve other archives and collections, including those that are stored outside Curitiba itself.

Keywords: Poles in Brazil; Polish migration to Brazil; Archives of The Society of Christ in Curitiba; Christ Fathers; Polish archives abroad

Nie trzeba nikogo przekonywać o wyjątkowym znaczeniu polskiego duchowieństwa w opiece nad Polakami rozproszonymi po całym świecie. Polscy duchowni od samego początku podążali za wyruszającymi w świat rodakami, by służyć pomocą duszpasterską i medyczną, dzielić się wiedzą prawną i gospodarską, prowadzić ochronki, przedszkola i szkoły, tworzyć biblioteki

polskie i centra polskiego życia migracyjnego, uczyć nie tylko katechizmu, lecz także języka, historii, literatury, dbać o polskość i polską kulturę¹.

Nie inaczej było w przypadku Brazylii. Potrzeba polskiego kapłana stała się szczególnie pilna pod koniec XIX i na początku XX wieku, kiedy w wyniku tzw. gorączki brazylijskiej do południowej części tego kraju przybywali Polacy z każdego zaboru². Józef Siemiradzki, geolog i paleontolog, profesor Uniwersytetu Lwowskiego oraz badacz polskiej migracji, pisał w 1892 r., że na olbrzymim terenie Parany pracuje tylko sześciu polskich księży. Z kolei w jeszcze większym obszarowo stanie Rio Grande do Sul jest tylko jeden kapłan, mimo że mieszka tam kilkadziesiąt tysięcy Polaków³.

Na znaczenie kapłanów wskazywano zresztą już na początku „gorączki brazylijskiej”. Autor opracowania umieszczonego w „Przeglądzie Emigracyjnym” w 1892 r., pisząc o Polakach osiedlających się w Paranie, cytował list rodaka z miejscowości São Mateus do Sul (Święty Mateusz):

Kolonia St Mateusz z początku w bardzo złej renomie zostająca, jest obecnie przez wychodźców polskich wielce pożądaną, najprzód dla tego, że przez zmianę szefa administracya znacznie się polepszyła, po drugie i co najważniejsze, że przez księdza Polaka, jako proboszcza obsadzoną została, którym jest wielbny ks Jan Peters,

¹ Tę rolę polskiego duchowieństwa docenia znany brazylijski historyk polskiego pochodzenia Ruy Christovam Wachowicz, pisząc: „Parafia i polski ksiądz byli nieodzowni dla [polskiego] chłopca. Kościół był centrum duchowym, ale także ośrodkiem, gdzie kolonista zaspokajał swoje potrzeby komunikacji z bliźnim. W Brazylii te potrzeby zaznaczały się jeszcze bardziej ze względu na odosobnienie, w jakim przychodziło im żyć. Kościół, parafia i ksiądz będą przez długi czas w wielu koloniach w Brazylii jedyną podstawą jedności wśród kolonistów” [*O camponês polonês no Brasil* (Curitiba: Fundação Cultural, Casa Romário Martins, 1981), 93. Tłumaczenie ks. Zdzisław Malczewski.]. Por. Zdzisław Malczewski, *W trosce nie tylko o rodaków. Misjonarze polscy w Brazylii* (Curitiba: Gráfica Vicentina, 2001), 35-48; Zdzisław Malczewski, „Misjonarze polscy”, dostęp: 19.05.2023, https://www.polska-misja.com.br/site/missionarios_poloneses.php?lang=pl.

² Kazimierz Głuchowski, *Wśród pionierów polskich na antypodach. Materiały do problemu osadnictwa polskiego w Brazylii* (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Naukowego do Badań Emigracji i Kolonizacji, 1927), 112-117; Zdzisław Malczewski, „Polacy i osoby polskiego pochodzenia w Brazylii. Zarys historyczny i współczesność Polonii brazylijskiej”, dostęp: 19.05.2023, www.polonicus.com.br/site/historia.php?lang=pl.

³ Zob. Józef Siemiradzki, „Z Brazylii”, *Przegląd Emigracyjny* R. 1, nr 8 (15 października 1892): 72. W tym czasopiśmie w wielu miejscach pojawiają się informacje o braku polskich kapłanów. W numerze 7 z tego roku czytamy: „Do pogorszenia położenia Polaków przyczynia się bardzo także brak księdza polskiego; bo obrządku religijnego w rodzinnym języku odprawiane, silną są dźwignią narodowości na obczyźnie” [„Polacy w brazylijskiej prowincji Santa Catharina”, *Przegląd Emigracyjny* R. 1, nr 7 (1 października 1892): 62]. Nieznany autor listu z Kurytyby z 20 kwietnia 1893 r. pisze: „Kapłanów również potrzebaby jeszcze przynajmniej pięciu do samej prowincji Parana ale i w tem są wielkie trudności” [„Korespondencya z pod Kurytyby w brazylijskim stanie Parana”, *Przegląd Emigracyjny* R. 2, nr 11 (1 czerwca 1893): 118].

Galicjanin z Krakowa, mąż wielkiej nauki, prawych zasad i zalet kapłańskich, przyjaciel ludu. Umie on zjednać sobie serca i szacunek wszystkich. Daj nam Boże tutaj więcej jemu podobnych kapłanów, a z pewnością oświata, moralność i miłość braterska pomiędzy ludem polskim rozkwitać zacząć⁴.

Niestrudzony badacz obecności Polaków w Brazylii, ks. Zdzisław Malczewski, odnotowuje listy pisane przez Antoniego Z. Bodziaka, a dotyczące także miejscowości São Mateus. W jednym z nich, z 20 czerwca 1893 r., Bodziak donosił: „[o] wysłanie księdza tak w imieniu kolonistów jak i w własnym usilnie proszę Wgo Pana się postarać; gdyż ksiądz dobry, jest prawdziwym fundamentem, i murem dla naszego ludu wiejskiego”⁵.

Ksiądz Malczewski przytacza również opublikowaną w „Przeglądzie Emigracyjnym” odezwę Polaków w Brazylii do polskich kapłanów⁶. W apelu tym można przeczytać, że

[...] kilku kapłanów polskich znajdujących się tutaj do obsługi duchownej nie wystarczą na kraj cały, [że] lud polski nie chce kapłanów brazylijskich, których mowy i rytuału nie rozumie [oraz że] w kapłanach polskich i w rytuale kościelnym polskim tylko obrona ludności naszej [!] obecnie, bo szkoły polskie, których tu mała liczba, nie wystarczają.⁷

Pierwotnie z polskimi migrantami przybywali do Brazylii księża diecezjalni⁸, potem także pojawili się zakonnicy. W połowie lat dziewięćdziesiątych

⁴ Zob. „Polacy w brazylijskiej prowincji Parana”, *Przegląd Emigracyjny* R. 1, nr 7 (1 października 1892): 62.

⁵ Antoni Z. Bodziak, „Korespondencye. S. Matheus 20. czerwca 1893 r. (w brazylijskim stanie Parana.)”, *Przegląd Emigracyjny* R. 2, nr 16 (15 sierpnia 1893): 176; por. Malczewski, *W trosce nie tylko o rodaków*, 38-40.

⁶ Malczewski, *W trosce nie tylko o rodaków*, 40.

⁷ „Kościół polski w Brazylii. Nasze stanowisko. Curityba dnia 22. lipca 1893.”, *Przegląd Emigracyjny* R. 2, nr 17 (1 września 1893): 184.

⁸ Trzeba wspomnieć pierwszych duchownych, którzy służyli pomocą duszpasterską ludności polskiej w Brazylii. Po upadku powstania styczniowego przybyli ks. Karol Mikoszewski [1865 r.; biogram zob. Jan Pitoń, „Księża polscy w Brazylii 1848-1984”, w: *Zmagania polonijne w Brazylii*, t. 4, *Owocująca przeszłość*, red. Tadeusz Dworecki (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1987): 108-109] i ks. Józef Juskiewicz (1869 r.; biogram zob. *Zmagania polonijne w Brazylii*, 74). Przede wszystkim należy podkreślić rolę ks. Antoniego Zielińskiego (biogram zob. Pitoń, „Księża polscy w Brazylii”, 174-175; Malczewski, *W trosce nie tylko o rodaków*, 228-229), który pod koniec lat sześćdziesiątych XIX wieku wraz z Sebastianem Edmundem Wosiem Saporskim organizował przyjazdy osadników do stanu Santa Catarina, a także wielu innych. Por. Pitoń, „Księża polscy w Brazylii 1848-1984”, 22-176; Robert Stawicki, *150 lat osadnictwa polskiego w Brazylii – zarys historyczny* (Warszawa: Kancelaria Senatu. Biuro Analiz, Dokumentacji i Korespondencji, 2019),

XIX wieku pierwsi przyjechali werbiści, w tym samym czasie dołączyli też salezianie, a niedługo później – misjonarze św. Wincentego. W późniejszych latach pojawiali się członkowie innych zgromadzeń i zakonów⁹. Na początku XX wieku do Brazylii dotarły również polskie siostry zakonne. Najwcześniej Siostry Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo (1904) oraz Siostry Rodziny Maryi (1906), a potem także z innych zgromadzeń żeńskich¹⁰.

Wśród zakonów i zgromadzeń męskich niezwykle charyzmatem wyróżnia się Towarzystwo Chrystusowe dla Polonii Zagranicznej. Już jego oficjalna nazwa wskazuje, że powołano je do opieki nad Polakami mieszkającymi poza granicami kraju. Nie będziemy tu wchodzić w szczegóły historyczne dotyczące tego zgromadzenia. Wystarczy przypomnieć, że zostało ono założone w 1932 r. przez ks. kardynała Augusta Hlonda, prymasa Polski, we współudziale ks. Ignacego Posadzego¹¹. W Brazylii przedstawiciele tego zgromadzenia pojawili się stosunkowo późno, bo dopiero w 1958 r., ale szybko objęli wiele placówek duszpasterskich przede wszystkim w stanach Parana i Rio

5-6, za: www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatpracowania/173/plik/ot-673.pdf, dostęp: 19.05.2023; Malczewski, *W trosce nie tylko o rodaków*, 35-48; Malczewski, „Polacy i osoby polskiego pochodzenia w Brazylii”, dostęp: 19.05.2023.

⁹ Już u samych początków pracy duszpasterskiej władze zakonne wysyłały także misjonarzy polskich (zob. Pitoń, „Księża polscy w Brazylii”, 13-21). W 1900 r. przyjechał do Brazylii werbista ks. Karol Dworaczek (biogram zob. Pitoń, „Księża polscy w Brazylii”, 50-51; Malczewski, *W trosce nie tylko o rodaków*, 116-117), misjonarze zaś przysłali w 1903 r. czteroosobową misję z Krakowa (ks. Bolesław Bajer, ks. Hugo Dylla, ks. Franciszek Chylaszek i br. Aleksander Węgrzyn; biogramy zob. Pitoń, „Księża polscy w Brazylii”, 27-29, 38-39, 51-53, 163-164). Pierwszy polski kapucyn, o. Franciszek Jedliński (biogram zob. Pitoń, „Księża polscy w Brazylii”, 71-74; Malczewski, *W trosce nie tylko o rodaków*, 128-129), przybył do Brazylii w 1901 r. Jeszcze przed II wojną światową w Brazylii byli obecni pallotyni (od 1930 r.) i misjonarze św. Rodziny (od 1935 r.). Por. Głuchowski, *Wśród pionierów polskich na antypodach*, 115-121; Malczewski, „Polacy i osoby polskiego pochodzenia w Brazylii” [dostęp: 19.05.2023].

¹⁰ Pierwsze trzy siostry miłosierdzia, zwane w Polsce szarytkami, wysłała do Brazylii prowincja chełmińska; zob. „Historia Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia. Prowincja Chełmińsko-Poznańska”, dostęp: 10.06.2023, www.szarytki.chelmnosm.pl/historia-prowincji-klasztoru/; por. Malczewski, „Polacy i osoby polskiego pochodzenia w Brazylii”, dostęp: 19.05.2023.

¹¹ Zob. np. Ignacy Posadzy, „40 lat Towarzystwa Chrystusowego”, w: *W służbie Kościoła Poznańskiego*, red. Ludwik Bielerzewski (Poznań: Księgarnia Świętego Wojciecha, 1974), 393-419; Bernard Kołodziej, *Dzieje Towarzystwa Chrystusowego dla Wychodźców w latach 1939-1948* (Poznań: Towarzystwo Chrystusowe dla Polonii Zagranicznej, 1983); Florian Berlik, *Historia Towarzystwa Chrystusowego dla Wychodźców 1932-1939* (Poznań: Towarzystwo Chrystusowe dla Polonii Zagranicznej, 1987); Marek Grygiel, „Historia”, dostęp: 7.09.2023, www.chrystusowcy.pl/historia.

Grande do Sul¹². W latach siedemdziesiątych w Kurytybie został zbudowany Dom Prowincjalny, gdzie też obecnie mieści się biblioteka i archiwum¹³.

Jak wspomniano, rola polskiego kapłana-misjonarza nie ograniczała się tylko do pracy duszpasterskiej i misyjnej. W długiej tradycji Kościoła jest także zapisana troska o intelektualną spuściznę i wytwory myśli ludzkiej. Archiwa kościelne stanowią skarbnicę wiedzy, często jeszcze słabo wykorzystaną i rozpoznaną. Do bardzo ciekawych archiwów Kościoła polskiego należy właśnie Archiwum Księży Chrystusowców w Kurytybie. Zgromadzony tam zasób to przede wszystkim książki i czasopisma. Wiele z nich opublikowano w XIX wieku i przed II wojną światową. Za cenne w tej perspektywie uchodzą czasem unikatowe zbiory migracyjnych periodyków polskich ukazujących się w Brazylii czy Argentynie¹⁴. Jednakże główny przedmiot badań i refleksji w niniejszym artykule stanowi dokumentacja o charakterze archiwalnym, przechowywana w archiwum w Kurytybie.

Przechodząc do omówienia archiwaliów zgromadzonych u chrystusowców, warto zaznaczyć na wstępie, że nie jest to archiwum w ścisłym, klasycznym rozumieniu tego słowa. Po pierwsze – nie stanowi ono formalnie wyodrębnionej komórki w ramach prowincji czy domu prowincjonalnego, powołanej do gromadzenia, opracowywania, przechowywania i udostępniania zebranego zasobu wytworzonego przez zgromadzenie. Bardziej pasuje do niego definicja wskazująca zwyczajnie na miejsce przechowywania dokumentacji. Po drugie – zdecydowaną większość zasobu stanowią publikacje, przede wszystkim książki i cenne, niekiedy unikatowe egzemplarze czasopism wydawanych przez Polaków w Brazylii. Z tego powodu można mówić o tym miejscu, używając także pełnoprawnie terminu „biblioteka”.

Należy również podkreślić starania wielu księży z Towarzystwa Chrystusowego o pozyskanie cennych publikacji, czasopism i materiałów archiwalnych. Godne odnotowania są długotrwałe zabiegi o pozyskanie poloników, na które składają się wyjątkowe spuścizny archiwalne i materiały. Dzięki temu uratowano wiele archiwaliów i zbiorów bibliotecznych przed rozproszeniem czy nawet przed ostateczną destrukcją lub zaginięciem. Tym bardziej należy to zaakcentować właśnie dlatego, że nie jest to formalne archiwum i w żaden sposób nie utrzymują go fundusze zewnętrzne. Działa tylko dzięki dobrej woli

¹² Zob. Bernard Kołodziej, oprac., *Towarzystwo Chrystusowe w Ameryce Południowej 1958-1988*, Curitiba, 1989; „Zarys historii Chrystusowców w Ameryce Południowej”, dostęp: 19.05.2023, www.brazylia.chrystusowcy.pl/historia-prowincji/.

¹³ W dalszej części artykułu dla nazwy Archiwum Księży Chrystusowców używamy skrótu AKC.

¹⁴ Przykładowo są tam przechowywane „Gazeta Polska w Brazylii”, „Lud” i „Kalendarz Ludu”, „Przyjaciel Rodziny” „Świt” czy „Głos Parański”.

i opiece chrystusowców, których świadomość wagi zebranych materiałów i dbałość o ich zabezpieczenie, na miarę skromnych możliwości, wzbudza podziw. Oczywiście z perspektywy archiwalnej, mimo obecnych starań zasłużonego dla duszpasterstwa polskiego w Brazylii ks. Józefa Wojnara, aktualnego troskliwego opiekuna tych zasobów, stan uporządkowania, prawidłowego opracowania, zinwentaryzowania i sposobu przechowywania zgromadzonych tam zbiorów dalece nie zadowala. Nie wynika to jednak w żaden sposób z zaniedbania i braku troski o zebrany materiał – raczej zwyczajnie z braku odpowiedniego przygotowania i wiedzy, a nade wszystko funduszy.

Zasób zebrany w archiwum/bibliotece Księży Chrystusowców w Kurytybie zawiera na tyle ciekawe i czasem kompletnie nieznane materiały, że warto je choćby wstępnie przybliżyć. Zwróćmy najpierw uwagę na sprawę inwentaryzacji i skatalogowania zbiorów. W archiwum/bibliotece można znaleźć wykazy opracowane przez ks. Wojnara. Obejmują one następujące serie materiałów:

1. Wykaz gazet i czasopism;
2. Wykaz książek związanych z zagadnieniami polonijnymi;
3. Wykaz spuścizny po prof. Ruym Wachowiczu;
4. Wykaz teczek archiwalnych.

Podstawowym mankamentem tych wykazów jest to, że ograniczają się one w zasadzie do podania tylko tytułów, jak na przykład w wykazie książek związanych z zagadnieniami polonijnymi i w wykazie teczek archiwalnych. Czasem, jak w przypadku czasopism, zostały podane także roczniki i numery czasopism. Pozostaje pytanie, czy tytuły zawsze precyzyjnie oddają zawartość, brakuje natomiast innych ważnych elementów opisu archiwalnego lub bibliotecznego. O jego zawartości merytorycznej powiemy w dalszej części artykułu.

Kolejna wada omawianych wykazów to nie do końca przejrzysta kwalifikacja rzeczowa opisanych pozycji. Przykładowo – w wykazie pozycji związanych z zagadnieniami polonijnymi obejmującym głównie książki figuruje także periodyki¹⁵. Czasopisma uwzględniono też w wykazie teczek archiwalnych. Ponadto, większość tak zwanych teczek archiwalnych to zwyczajnie właśnie czasopisma¹⁶. W wykazie spuścizny po prof. Wachowiczu również jest

¹⁵ Na przykład pozycje 375-383 obejmują kilka roczników „Pamiętnika Literackiego”, z kolei w pozycjach 444-450 wpisano tomy periodyku pt. „Polacy w Świecie”, pod numerami od 481 do 486 umieszczono zaś „Przegląd Polonijny”. Dodajmy, że pozycje od 571 do 574 zarezerwowano dla pierwszych czterech tomów „Studiów Polonijnych”.

¹⁶ Znajdujemy tu na przykład teczkę zatytułowaną: „Głos Polski” – pozycje od numerów 00 do 18. Także wiele innych tytułów z tego wykazu wskazuje, że mamy do czynienia z czasopismami.

wiele czasopism, co więcej – część tych samych periodyków znajduje się też w wykazie czasopism¹⁷.

Istotny mankament to niejednolity układ opisu. Przykładowo – wykaz książek związanych z zagadnieniami polonijnymi sporządzono w układzie alfabetycznym według tytułów, a nie nazwisk autorów. Tej zasady nie zastosowano zresztą konsekwentnie. Kilkanaście ostatnich pozycji nie zachowuje układu alfabetycznego, tak samo pojedyncze przypadki wprowadzone wcześniej. Podobnie wygląda wykaz spuścizny po prof. Wachowiczu. Brakuje jasnego układu na wykazie gazet i czasopism. Wykaz uwzględnia najpierw podział rzeczowy i chronologiczny według nazw czasopism, lecz nie wiadomo, co decydowało o kolejności poszczególnych tytułów.

Dodatkowo wiele materiałów zgromadzonych w archiwum/bibliotece Księży Chrystusowców nie zostało jeszcze w ogóle skatalogowanych czy zinventaryzowanych. Dokładniejsza kwerenda pokazuje, że badacze mogą trafić na nieoczekiwane materiały, książki czy archiwalia.

Zasadniczą kwestią pozostaje jednak przede wszystkim brak fachowego opracowania zebranego materiału, zarówno w formie publikowanej, jak i w postaci dokumentowej, która stanowiła przedmiot naszego szczególnego zainteresowania. Mamy oczywiście pełną świadomość tego, że digitalizację powinno się przeprowadzić dopiero po uporządkowaniu materiałów archiwalnych, jednak nie było to możliwe. Po pierwsze – nie uznano porządkowania archiwaliów za priorytet wyjazdu. Cele realizowanego zadania obejmowały odnalezienie i zabezpieczenie w postaci cyfrowej takiej dokumentacji, która wiązała się z działalnością polskich organizacji, stowarzyszeń, zespołów, szkół za granicą, w tym wypadku w Brazylii. Kwerenda dotyczyła jak najdawniejszych materiałów, zwłaszcza tych z przedwojenną metryką. Po drugie – głównym powodem niedochowania reguł był zwyczajnie brak czasu na dokładne uporządkowanie i zinventaryzowanie digitalizowanych potem materiałów.

Dzięki udostępnieniu archiwum przez księży chrystusowców, a także na podstawie omówionych wcześniej wykazów, starano się odnaleźć wartościowe materiały przechowywane w kurytybskim archiwum. Bardzo cenna okazała się pomoc wspomnianego opiekuna archiwum, ks. Wojnara, który wydobywał z zakamarków magazynów dokumentację nieskatalogowaną, a mającą znaczenie w kontekście realizowanego projektu badawczego. Znalezione archiwalia były w pierwszej kolejności przeglądane, wstępnie dokonywano ich oceny pod kątem wartości informacji – czasem starając się wykonać niektóre czynności

¹⁷ Na przykład „Gazeta Polska w Brazylii” czy „Lud”.

związane z uporządkowaniem¹⁸ – katalogowano i spisywano, by na ostatnim etapie poddać je digitalizacji¹⁹.

W trakcie prac w archiwum wyodrębniono dwanaście zespołów i zbiorów archiwalnych, które skatalogowano i w zdecydowanej większości poddano digitalizacji. Były to następujące archiwalia:

1. Konsulat RP w Kurytybie²⁰

W zasobie Archiwum Księży Chrystusowców znajduje się księga wizytacji okręgu Erechim²¹ w stanie Rio Grande do Sul powstała na podstawie zarządzenia Konsulatu Generalnego RP w Kurytybie z 1 marca 1932 r. (nr 265510/32)²². Jest to rękopiśmienna wizytacja sporządzona według kwestionariusza zawierającego 28 pytań i zatytułowana *Okręg Erechim Tom I*. Pytania dotyczą m.in. liczby rodzin polskich i niepolskich w danej kolonii, czy kolonia się rozrasta, jakie relacje panują między narodowościami, gdzie znajduje się najbliższy kościół, jakie organizacje polskie funkcjonują w kolonii i jacy są działacze. Najwięcej pytań odnosi się do szkół, nauczycieli, programu szkolnego, liczby i wieku uczniów, frekwencji, opłat za naukę i wynagrodzeń dla nauczycieli; odnotowano także ocenę ich pracy. Wizytacja trwała od kwietnia do sierpnia 1932 r. Omawiana księga to 91 zapisanych stron zdigitalizowanych w 51 plikach.

2. Companhia Colonizadora e Mercantil Paranaense S.A. [Parańska Spółka Kolonizacyjno-Handlowa S.A.]²³

Przechowywana w Kurytybie dokumentacja spółki to materiał wyjątkowy i najpewniej nierozpoznany w polskiej archiwistyce. Po pierwsze – znajdują

¹⁸ Na przykład całkowicie nieuporządkowaną korespondencję polskich działaczy w Brazylii z okresu przed 1939 r. uporządkowano w pierwszej kolejności według korespondentów, a następnie chronologicznie.

¹⁹ Do tworzenia plików cyfrowych wykorzystywano aparat fotograficzny Nikon D7500 z obiektywem AF-P DX 18-55MM F3.5-5.6 G VR. Prace wykonywano w pokoju udostępnionym przez księży w Domu Prowincjalnym z wykorzystaniem lamp ledowych i statywu.

²⁰ Zob. AKC, Seria 1: Konsulat RP w Kurytybie, 1932.

²¹ O koloniach polskich w okolicy Erechim zob. Głuchowski, *Wśród pionierów polskich na antypodach*, 92.

²² Trzon tego zespołu o numerze 2561 jest przechowywany w Archiwum Akt Nowych. Nie wiadomo, w jaki sposób i dlaczego ta jedna księga z 1932 r. znalazła się w Archiwum Księży Chrystusowców. Wymaga to dalszych badań i konsultacji.

²³ Zob. AKC, Seria 2: Companhia Colonizadora e Mercantil Paranaense S.A. [Parańska Spółka Kolonizacyjno-Handlowa S.A.], 1931-1943 [1947].

się tutaj dwie teczki, w których zgromadzono kserokopie akt z trzech jednostek przechowywanych w Archiwum Akt Nowych²⁴. Są tutaj także kolejne trzy teczki, obejmujące lata późniejsze – 1940-1943, które zawierają na przykład oryginalne protokoły z Walnego Zgromadzenia Akcjonariuszy²⁵, dokumentację finansową, sprawozdania z działalności spółki, sprawozdania z działalności administracji w kolonii Jagoda (Rio das Cobras) oraz korespondencję²⁶. Dodatkowo zgromadzono fotografie (odbitki pozytywowe), kserokopie notatek prasowych oraz materiałów z archiwów brazylijskich związanych z likwidacją spółki w 1943 r. Wspomniane źródła stanowią zatem kontynuację tych jednostek, które są przechowywane w Archiwum Akt Nowych. Materiał, który skatalogowano i zdigitalizowano, objął 9 jednostek (w tym 7 zdigitalizowanych) i 482 strony.

3. Spuścizna z Dom Feliciano²⁷

W miejscowości w stanie Rio Grande do Sul, ok. 170 km na południowy zachód od Porto Alegre, zamieszkuje ok. 15 tys. osób będących w 90 procentach będących potomkami polskich migrantów²⁸. Istniejąca tu parafia była wcześniej prowadzona przez księży chrystusowców, a obecnie przez księży

²⁴ Kserokopie wykonano na zlecenie ks. Józefa Wojnara, w trakcie jego kwerendy w ANN. Są to następujące jednostki archiwalne znajdujące się w zespole Ministerstwa Spraw Zagranicznych (nr 322) – dwie o identycznym tytule: „Parańska Spółka Kolonizacyjno-Handlowa – sprawy organizacyjne, finansowe i gospodarcze kolonii. Sprawozdanie, protokoły, raporty, korespondencja, mapa”, pierwsza o sygn. 2/322/0/6.1/9816 (dotycząca roku 1938) i druga o sygn. 2/322/0/6.1/9817 (dotycząca lat 1938 i 1939), a także trzecia pt. „Parańska Spółka Kolonizacyjno-Handlowa. Wysyłka bydła z Polski. Instrukcja, raporty, korespondencja, bilans, zestawienia” dotycząca lat 1937-1939 o sygn. 2/322/0/6.1/9818.

²⁵ Na przykład protokoły z WZA z 20 stycznia 1942 r. wraz z listą udziałowców, terminarz czynności spółki związanych z walnym zgromadzeniem, sprawozdanie z WZA z 17 kwietnia 1943 r. oraz protokół z 23 października 1943 r.

²⁶ Są to na przykład preliminarze budżetowe, wykonanie planów, bilanse, sprawozdanie administracji kolonii Jagoda. Większość dokumentów powstała w latach 1941-1943. O kolonii Jagoda (obecnie miasto i municypium o nazwie Quedas do Iguaçu) zob. Józef Wojnar i Eradi A. B. Dutra, *Colônia Jagoda. Essa é nossa história* (Quedas do Iguaçu: Itaipu Binacional, 2018). Prospekt reklamowy z lat trzydziestych zob. „Kolonia «Jagoda»”, dostęp: 10.06.2023, www.czytelniapolska.blogspot.com/2010/09/kolonia-jagoda_13.html.

²⁷ Zob. AKC, Seria 3: Spuścizna z Dom Feliciano, 1906-1961.

²⁸ Zob. “Sobre o município de Dom Feliciano”, dostęp: 30.05.2023, www.domfeliciano.rs.gov.br/sobre-o-municipio; por. Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística, Cidades e Estados, “Dom Feliciano”, dostęp: 30.05.2023, www.ibge.gov.br/cidades-e-estados/rs/dom-feliciano.html%20. O historii miejscowości zob. Irene Tworkowski, *Dom Feliciano: 100 anos de História* (Dom Feliciano, 1991).

diecezjalnych²⁹. Dokumentacja w serii zatytułowanej jako Dom Feliciano najprawdopodobniej trafiła do Kurytyby dzięki ks. Wojnarowi, który przez 15 lat pełnił tam funkcję proboszcza. Pochodzi z lat 1906-1961. Można w niej znaleźć takie materiały, jak na przykład odręczne notatki, wiersze i teksty Władysława Topaczewskiego (lata 1907-1958) oraz maszynopis jego opracowania historycznego na temat miejscowości³⁰, spisy członków i opłacanie składek w Towarzystwie im. Adama Mickiewicza (lata 1933-1951), kserokopia księgi komitetu parafialnego i parafian z Dom Feliciano (lata 1935-1942) czy kopie księgi ślubów z lat 1906-1908. Osobno wyodrębniono portret ks. kardynała Hlonda z jego odręcznym błogosławieństwem i autografem dla ks. Konstantego Zajkowskiego i kolonii polskiej w São Feliciano, jak wówczas zwano miejscowość. W trakcie dotychczasowej kwerendy udało się wyodrębnić 7 jednostek, digitalizując 287 stron.

4. Archiwum Ruy Christovam Wachowicza³¹

Ruy Wachowicz był profesorem Uniwersytetu Federalnego Parany oraz Uniwersytetu Katolickiego w Kurytybie, autorem wielu publikacji (w tym 12 książek) o dziejach Parany, polskiej migracji i szkolnictwie w Brazylii³². Po jego śmierci w 2000 r. wdowa Liliana Wachowicz przekazała na ręce ówczesnego prowincjała chrystusowców, ks. Zdzisława Malczewskiego, bibliotekę obejmującą ponad sto różnych publikacji i serii czasopism, a także materiały o charakterze archiwalnym³³. Dokumentacja aktowa, która wchodzi w skład spuścizny prof. Wachowicza, pierwotnie zapewne należała do Michała Sekuły³⁴. Oczywiście powinna to wykazać dokładna analiza spuścizny prof. Wachowicza, ale już teraz można zauważyć, że najwięcej materiałów dotyczy

²⁹ Obecnie proboszczem jest ks. Przemysław Tomasz Januszewski pochodzący z Polski.

³⁰ Por. Władysław Topaczewski, *Memórias de nosso torrão Natal* (Dom Feliciano: Universidade de Passo Fundo, 1961).

³¹ Zob. AKC, Seria 4: Archiwum Ruy Christovam Wachowicza, [1879] 1905-1995.

³² Zob. Zdzisław Malczewski, *Słownik biograficzny Polonii brazylijskiej* (Warszawa: Centrum Studiów Latinoamerykańskich. Uniwersytet Warszawski, 2000): 211-212; Ruy C. Wachowicz i Zdzisław Malczewski, *Perfis polônicos no Brasil* (Curitiba: Vincentina, 2000), 402-403.

³³ Zob. „Archiwum Polonijne”, dostęp: 2.06.2023, www.brazylia.chrystusowcy.pl/archiwum-polonijne/.

³⁴ Michał Sekuła wyjechał do Brazylii w 1906 r., uciekając przed rosyjskimi prześladowaniami, a po odzyskaniu niepodległości wrócił do Polski (1920), by ponownie wyjechać w 1926 r. Do końca życia (+1972) mieszkał w Brazylii. Był znanym działaczem polonijnym, redaktorem, nauczycielem i inspektorem szkolnym w Brazylii. Zob. Wachowicz i Malczewski, *Perfis polônicos*, 339-342; Anna Ogonowska, „Michał Sekuła (1884-1972)”, dostęp: 2.06.2023, www.garwolin.org/archiwa/13648.

właśnie Sekuły, w tym bardzo liczna korespondencja otrzymywana i wysyłana przez niego. Poza tym są tutaj oryginalne listy innych działaczy polonijnych: Józefa Anusza, Stanisława Bernarda, Konstantego Lecha, Romana Paula, Władysława Radeckiego, Stefana Sobczaka i wielu innych. Na uwagę zasługują materiały historyczne i statystyczne o liczbie Polaków w Brazylii czy rękopisy i maszynopisy tekstów o działaczach polskich w Brazylii, opracowane w zdecydowanej większości przez Sekułę, o czym świadczą załączane czasem autografy. Całość spuścizny prof. Wachowicza, którą dotychczas opracowano, obejmuje 12 jednostek archiwalnych i 1669 zdigitalizowanych stron.

5. Archiwum Kazimierza de Vautour Sienkiewicza³⁵

W 2002 r. w skład zasobu archiwum weszły materiały uzyskane przez ks. Jana Sobieraja po działaczu polonijnym i dziennikarzu Kazimierzu Sienkiewiczu³⁶. Ta część dokumentacji została rozpoznana tylko w niewielkiej części, a digitalizacji poddano jedynie dwie jednostki archiwalne (łącznie 183 strony akt) z ponad 170. Trudno więc na tym etapie dokładniej ocenić wartość tej spuścizny; będzie można to zrobić dopiero po dokończeniu katalogowania.

6. Towarzystwo Związku Polskiego im. Kazimierza Pułaskiego w Saõ Mateus³⁷

Powstało w 1891 r. i było jedną z pierwszych organizacji założonych przez polskich migrantów w Brazylii³⁸. W zasobach księży chrystusowców znajdują

³⁵ Zob. AKC, Seria 5: Archiwum Kazimierza de Vautour Sienkiewicza [seria nieopracowana w całości], ?-1944-1997-?.

³⁶ W Brazylii przebywał od 1948 r. Posiadał stopień doktora. Był znanym działaczem polonijnym w Brazylii i od 1972 r. reprezentantem Juliusza Nowina-Sokolnickiego, nieuznanego przez większość środowisk emigracyjnych tzw. Prezydenta Wolnej Polski na Wychodźstwie, 8 lutego 1976 r. został mianowany ministrem wyznań religijnych, oświaty i kultury. Zmarł 6 września 2001 r. w Rio de Janeiro. Zob. Wachowicz i Malczewski, *Perfis polônicos*, 346-347.

³⁷ Zob. AKC, Seria 6: Towarzystwo Związku Polskiego im. Kazimierza Pułaskiego w Saõ Mateus, 1897-1937 [po 1966?]. O kolonizacji polskiej w Saõ Mateus do Sul zob. Głuchowski, *Wśród pionierów polskich na antypodach*, 51-54.

³⁸ Towarzystwo było określane w 1893 r. jako strzeleckie im. Kazimierza Pułaskiego, zob. „Polacy w rewolucji brazylijskiej”, *Przegląd Emigracyjny* R. 3, nr 5 (1 marca 1894): 48; Krzysztof Groniowski, „Gorączka brazylijska”, *Kwartalnik Historyczny* 74, nr 2 (1967): 329. W 1893 r. liczyło już 60 członków: zob. „Wiadomości z bliska i z daleka. S. Matheus kolonia”, *Gazeta Polska w Brazylii* 2, nr 1 (9 lipca 1893): [2]; por. „Wiadomości krajowe. S. Matheus”, *Gazeta Polska w Brazylii* 2, nr 21 (25 listopada 1893): [2]; Tomasz Landmann, „«Gazeta Polska w Brazylii» w pierwszych

się archiwalia dotyczące Towarzystwa oraz prowadzonej przez niego szkoły. Do najcenniejszej dokumentacji należą księgi protokołów z posiedzeń członków tej organizacji z lat 1900-1914 i 1928-1933³⁹ oraz księgi składek z listami członków Towarzystwa (z lat 1914-1926 [1928] i 1917-1934). Najdawniejszą dokumentację stanowi księga z imiennymi zapisami z lat 1897-1900 dotyczącymi wpłat na budowę kościoła, na utrzymanie plebanii, księdza i na inne cele⁴⁰. W serii odnoszącej się do Saõ Mateus znajdują się m.in.: składka papierowa z dwoma protokołami Związku Młodzieży Polskiej (z 1914 r.), protokół z zebrania założycielskiego oraz ustawa [statut] amatorsko-teatralnej grupy „Lira” Towarzystwa im. Kazimierza Pułaskiego w Saõ Mateus (z 1922 r.), a ponadto kilka jednostek dokumentacji o charakterze szkolnym ze szkoły prowadzonej przez Towarzystwo (na przykład wykaz uczęszczania dzieci do szkoły oraz wypisy dotyczące poszczególnych uczniów z lat 1919-1921, 1928-1934 i 1935-1936, dziennik klasowy z lat 1928-1936, a także spis książek z biblioteki szkolnej, zapewne z lat trzydziestych). Zdigitalizowany materiał to 728 stron akt w 16 jednostkach.

7. Towarzystwo Szkoły Średniej im. Mikołaja Kopernika w Mallet⁴¹

Początki Towarzystwa sięgają 1909 r., kiedy to Roman Paul, Romuald Krzesimowski i Tadeusz Suchorski, wspólnie z czterema innymi działaczami, założyli Towarzystwo im. Mikołaja Kopernika w Mallet. Od samego początku chciano stworzyć szkołę na poziomie gimnazjum, zatem miała ona przyjmować dzieci już przygotowane w szkołach niższego typu, a takie placówki funkcjonowały w rozrzuconych polskich koloniach. Komitet organizacyjny działał bardzo aktywnie i w lutym 1911 r. udało się uruchomić nauczanie⁴².

miesiącach po wznowieniu działalności (lipiec – grudzień 1893 roku)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej* 25, z. 1 (65) (2022): 81; Głuchowski, *Wśród pionierów polskich na antypodach*, 53.

³⁹ Dodatkowo w drugiej księdze znajdują się luźne kartki z protokołami z 5 stycznia 1935 r. i z 10 października 1937 r. oraz sprawozdanie kasowe z festy z 1937 r.

⁴⁰ Tu także informacje o osobach innych wyznań i narodowości zamieszkujących w Saõ Mateus.

⁴¹ Zob. AKC, Seria 7: Towarzystwo Szkoły Średniej im. Mikołaja Kopernika w Mallet, 1925-1928. O polskim osadnictwie w tym rejonie i Szkole Średniej w Mallet zob. Głuchowski, *Wśród pionierów polskich na antypodach*, 65-70.

⁴² Zob. Eugenjusz Gruda, „25-lecie Średniej Szkoły im. Mikołaja Kopernika w Marechal Mallet. 1911 – 1936”, *Ilustrowana Gazeta Polska w Brazylii*, nr 3 (19 stycznia 1936): 1-2, 6; Wachowicz i Malczewski, *Perfis polônicos*, 201, 286-288. Szkoła im. Kopernika w Mallet była pierwszą polską szkołą średnią. Później, w 1924 r., w Kurytybie powstała polonijna Szkoła Średnia im. Henryka Sienkiewicza (zob. Jan Brzozowski, „Historia i przemiany organizacji União Juventus”, 7, dostęp: 7.06.2023, www.academia.edu/8154155/Historia_i_przemiany_organizacji_Uniao_Juventus). Szkoła działała do 1938 r. Współcześnie funkcjonuje brazylijska publiczna Szkoła im. Mikołaja Kopernika,

Śladem działalności tego Towarzystwa jest przechowywana w Archiwum Księży Chrystusowców Księga protokołów z lat 1925-1928, obejmująca niemal 50 stron⁴³.

8. Towarzystwo Wychowania Fizycznego „Junak”⁴⁴

Początki tej organizacji sięgają roku 1922. Wysłannik polskiego MSZ, mjr Mieczysław Lepecki, przybył do Kurytyby i podjął się zadania zorganizowania polskiej młodzieży w ramach Towarzystwa Sportowo-Gimnastycznego „Strzelec”. Po powrocie Lepeckiego do Polski w 1925 r. członkowie Towarzystwa zmienili jego nazwę na Towarzystwo Wychowania Fizycznego „Junak”. Rozwój organizacyjny przebiegał bardzo dynamicznie. Stowarzyszenie miało wiele oddziałów i filii terenowych. Po wprowadzeniu ustaw prezydenta Getúlio Vargasa w 1938 r. Towarzystwo zmieniło oficjalną nazwę na portugalską – Sociedade de Educação Física Juventus⁴⁵.

W archiwum znajdują się trzy jednostki archiwalne. Pierwsza z nich to protokoły z posiedzeń koła „Junaka” nr 11 w São Mateus z lat 1931-1933⁴⁶. Jednostka druga to *de facto* materiały dotyczące historii organizacji gimnastycznych i młodzieżowych: „Junaka”, Związku Polskiego, Kółka Młodzieży Polskiej, Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” oraz Towarzystwa św. Stanisława. Są to wypisy i notatki, odręczne i w postaci maszynopisów, głównie w języku portugalskim, częściowo po polsku. Najprawdopodobniej sporządzili je Paulo Filipiak i/lub João Krawczyk, autorzy wydanej w 1978 r. monografii o dziejach Sociedade União Juventus⁴⁷. Trzecia jednostka to druki

do tradycji polskiej szkoły nawiązuje zaś założone w 1981 r. Polsko-Brazylijskie Stowarzyszenie Mikołaja Kopernika (Associação Polono-Brasileira Nicolau Copérnico) w Mallet oraz organizowany od niedawna w dawnej siedzibie szkoły Dom Pamięci (Casa da Memória). Zob. „Saiba mais sobre o projeto”, dostęp: 7.06.2023, www.casadamemoriamallet.com.br.

⁴³ W tym miejscu warto zaznaczyć, że w Archiwum Księży Misjonarzy (zob. Szkoła im. Mikołaja Kopernika w Marechal Mallet, 1925-1937) znaleziono także materiały dotyczące już konkretnie działalności szkoły w Mallet, czyli jedną z ksiąg protokołów rady pedagogicznej z lat 1925-1937, kronikę 3. i 4. kursu z 1931 r. oraz księgę drużyny harcerskiej im. Zawiszy Czarnego z lat 1932-1936.

⁴⁴ Zob. AKC, Seria 8: Towarzystwo Wychowania Fizycznego „Junak”, [1923], 1931-1935 [1937].

⁴⁵ O historii organizacji zob. Paulo Filipiak i João Krawczyk, *Fastos da Sociedade União Juventus, Fascículo I 1898-1938* (Curitiba-Rio de Janeiro: Gráfica Vincentina, 1978), 93-137; por. Brzozowski, „Historia i przemiany”, 12-16.

⁴⁶ W teczce znajdują się m.in. protokoły z zebrania od nr. 1 do 20, ale także lista obecności na zebraniu z 12 grudnia 1937 r.; „Junak” zbierał się w lokalu Towarzystwa im. Kazimierza Pułaskiego, ale był organizacją niezależną.

⁴⁷ Książka została wydana po portugalsku pod tytułem: *Fastos da Sociedade* (zob. przyp. 44).

i materiały Naczelnej Rady Junackiej z lat 1931-1935⁴⁸. Zdigitalizowany materiał obejmuje 151 plików cyfrowych.

9. Stowarzyszenie Studentów „Sarmacja”⁴⁹

Powstało w maju 1926 r., kiedy grupa studentów Uniwersytetu Federalnego Stanu Parana zdecydowała o powołaniu takiej organizacji⁵⁰. Na materiał przechowywany w archiwum składają się dwie jednostki, z czego najciekawszą jest unikatowy album fotograficzny zatytułowany „Z życia Sarmacji”, obejmujący lata 1929-1937. Zdjęcia pokazują działalność stowarzyszenia, przede wszystkim wycieczki. Druga jednostka to materiały, głównie wycinki prasowe, dotyczące idei budowy domu studenckiego (z lat 1927?-1938). Warto dodać, że w 1944 r. Stowarzyszenie przyłączyło się do Sociedade de Educação Física Juventus (Towarzystwo Wychowania Fizycznego „Junak”)⁵¹. Całość zebranej dokumentacji obejmuje 29 stron akt.

10. Sociedade União Juventus⁵²

Stowarzyszenie działające do dzisiaj powstało w 1958 r. w wyniku połączenia dwóch organizacji, a mianowicie dawnego „Junaka”, który od 1938 r. nosił portugalską nazwę Sociedade de Educação Física Juventus, oraz środowiska przedwojennego Związku Polskiego, który od 1938 r. nosił nazwę Sociedade Beneficiente e Recreativa União⁵³. W omawianym zespole znajduje się przede wszystkim dokumentacja z okresu po zjednoczeniu obu stowarzyszeń, ale do najstarszej należy korespondencja wytworzona jeszcze przez Sociedade Beneficiente e Recreativa União z lat 1942-1955. Z czasów już po zjednoczeniu zachowane archiwalia to na przykład porządki obrad, protokoły i materiały z posiedzeń zarządu stowarzyszenia (lata 1981-1982, 1989-1990), zapiski

⁴⁸ W teczce jest na początku odbitka pozytywowa podpisana: „Zjazd «Junaka» w Kurytybie w 1923 r.”.

⁴⁹ Zob. AKC, Seria 9: Stowarzyszenie Studentów „Sarmacja”, 1927?-1938.

⁵⁰ Założycielami tego stowarzyszenia byli studenci João Grabski, Eduardo Jaworski, Wencelau Jaworski, João Skalski, Francisco Buba oraz Luiz Wolski. O historii stowarzyszenia zob. Filipiak i Krawczyk, *Fastos da Sociedade*, 139-154; por. Brzozowski, „Historia i przemiany”, 16.

⁵¹ Zob. Filipiak i Krawczyk, *Fastos da Sociedade*, 147; Brzozowski, „Historia i przemiany”, 16.

⁵² Zob. AKC, Seria 10: Sociedade União Juventus, 1942-1990.

⁵³ Dzieje obu organizacji opisują Filipiak i Krawczyk. O Sociedade de Educação Física Juventus (dawniej Junak) była już mowa wcześniej (zob. przypis. 44). Z kolei o Sociedade Beneficiente e Recreativa União (dawniej Związek Polski) zob. Filipiak i Krawczyk, *Fastos da Sociedade*, 65-92; Brzozowski, „Historia i przemiany”, 5-12.

rachunkowe, ogłoszenia, otrzymywana korespondencja. Ciekawy materiał stanowią zbiory fotografii z imprez sportowych i kulturalnych z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, część z nich jest opisana. Całość tej dokumentacji trafiła do Archiwum Księżych Chrystusowców po pożarze siedziby Towarzystwa i widać na niej ślady po ogniu. Skatalogowane i zdigitalizowane archiwalia to 11 jednostek i 1831 plików elektronicznych⁵⁴.

11. Towarzystwo Dobroczynności Kulturalnej Polaków w Brazylii, Kurytyba⁵⁵

Towarzystwo było kontynuatorem założonego w 1930 r. Centralnego Związku Polaków w Brazylii. W 1953 r. zatwierdzono jego statut i nazwę⁵⁶. Stowarzyszenie działało do 1994 r., kiedy zostało połączone z Sociedade União Juventus⁵⁷. W archiwum znajdują się trzy jednostki Towarzystwa Dobroczynności Kulturalnej Polaków w Brazylii. Pierwsza zawiera m.in. statut z 1953 r. oraz protokoły z walnych zgromadzeń, sprawozdania, listy uprawnionych do głosowań (lata 1953-1990). Kolejna, mająca formę zeszytu, to spisy członków z podaniem adresu, wpłacenia wpisowego, daty przyjęcia i składek, także deklaracje członkowskie i pisma z odmową przyjęcia na członka Towarzystwa oraz kilka biogramów zmarłych członków (lata 1954-1974). Na ostatnią jednostkę składają się natomiast korespondencja i dokumentacja dotycząca działalności dobroczynnej (lata 1954-1990). Zdigitalizowano łącznie 183 strony dokumentacji.

⁵⁴ Jest to tylko część archiwaliów. W Archiwum Księżych Chrystusowców znajduje się jeszcze dokumentacja w postaci luźnych akt z lat dziewięćdziesiątych (rachunki, faktury, zapisów księgowych), których nie katalogowano i nie digitalizowano. Wiele z tych akt nosi ślady nadpalenia i zalania powstałe w trakcie pożaru i jego gaszenia. Ponadto autor wie z autopsji, że w obecnej siedzibie Stowarzyszenia przy ulicy Ari José Valle 557 w Kurytybie jest przechowywana także dokumentacja, która może mieć wartość historyczną. Są to zwłaszcza albumy z fotografiami z wydarzeń organizowanych przez Towarzystwo.

⁵⁵ Zob. AKC, Seria 11: Towarzystwo Dobroczynności Kulturalnej Polaków w Brazylii, Kurytyba, 1953-1990.

⁵⁶ Zob. także sygn. 1, bns; por. Anna Ambrochowicz-Gajownik i Tomasz Gajownik, „Stanisław Kara – sekretarz generalny Unii Kulturalnej Polaków w Brazylii”, *Łódzkie Studia Teologiczne* 27, nr 4 (2018): 169. O organizacji i tworzeniu Centralnego Związku Polaków w Brazylii zob. „Kurytyba CZP”, dostęp: 10.06.2023, www.czytelniapolska.blogspot.com/2010/11/kurytyba-czp_27.html.

⁵⁷ Brzozowski, „Historia i przemiany”, 29.

12. Paweł Nikodem, „Pionierzy bez Bandery”⁵⁸

„Pionierzy bez Bandery” to tekst pochodzący z 1928 r. w formie opracowania, które omawia osadnictwo polskie w południowych stanach Brazylii. Powstał w 50-lecie tegoż osadnictwa. Napisał go Paweł Nikodem, działacz polonijny, wydawca i redaktor „Gazety Polskiej w Brazylii”. Materiał przechowywany w archiwum jest kserokopią oryginału z 1928 r., z licznymi poprawkami odręcznymi, ale wstęp od autora datuje się na rok 1970⁵⁹. Zdigitalizowany maszynopis to ponad 200 stron i 118 skanów.

PODSUMOWANIE

W trakcie dwutygodniowego pobytu w Kurytybie udało się skatalogować 93 jednostki w samym tylko Archiwum Księży Chrystusowców. Wykonano 5762 zdjęcia cyfrowe, a zajęta przestrzeń dyskowa (licząc pliki zapisywane w formacie .jpg i dublowane w bezstratnych plikach raw) to niemal 182 GB⁶⁰.

Wiele jeszcze materiałów archiwalnych pozostaje nieznanymi, a zatem nie zakończono kwerendy u księży chrystusowców. Koniecznie należy dokładniej zbadać bogate Archiwum Księży Misjonarzy św. Wincentego à Paulo. Dokumentacja archiwalna jest przechowywana też przez inne zgromadzenia, zwłaszcza żeńskie. Wiadomo, że poszczególne domy Zgromadzenia Sióstr Franciszkanek Rodziny Maryi mogą mieć własne kroniki opisujące prace wśród migrantów. Za nieznanymi wciąż uchodzi zasób będący w posiadaniu Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo z prowincji kurytybskiej, której początek dały siostry przybyłe w 1904 r. z Polski (z Prowincji Chełmińskiej). Wyzwaniem pozostaje rozpoznanie zasobów poza Kurytybą, zwłaszcza w tzw. interiorze. Większość naszych rodaków kolonizowała bowiem olbrzymie tereny

⁵⁸ Zob. AKC, Seria 12: Paweł Nikodem, „Pionierzy bez Bandery”, 1928 [1970].

⁵⁹ Nie jest to nieznane opracowanie. Zostało udostępnione na stronie czytelniapolska.blogspot.com, lecz bez przedmowy Nikodema z 1970 r., i podzielone na trzy części (zob. Paweł Nikodem, „Pionierzy bez Bandery. 1.”, dostęp: 8.09.2023, czytelniapolska.blogspot.com/2010/09/nikodem-pionierzy-bez-bandery.html).

⁶⁰ W Archiwum Księży Chrystusowców skatalogowano jeszcze 3 jednostki zespołu zatytułowanego Sociedade Beneficiente dos Operarios (Robotnicze Towarzystwo Dobroczynności). Stowarzyszenie to zostało włączone w 1992 r. w struktury Sociedade União Juventus, jednak dokumentacji tej nie digitalizowano, gdyż organizacja nie miała charakteru organizacji polskiej. Ponadto w trakcie całego pobytu skatalogowano i zdigitalizowano 12 jednostek z Archiwum Franciszkanek Rodziny Maryi w Kurytybie (1074 pliki .jpg), 20 jednostek z Archiwum Księży Misjonarzy św. Wincentego à Paulo w Kurytybie (786 plików .jpg) oraz zdjęcia ze zbiorów prywatnych Jana Jurkowskiego (53 pliki .jpg).

Brazylii, zwłaszcza stany Parana, Rio Grande do Sul oraz Santa Catarina, których obszar niemal dwukrotnie przewyższa obszar współczesnej Polski. Potrzebne są zatem dalsze poszukiwania archiwaliów, które wytworzyli nasi polscy imigranci do Brazylii. Wiele organizacji i stowarzyszeń działało przed II wojną światową, prowadząc szkoły z językiem polskim, zespoły taneczne i chóry, budowali też kaplice i kościoły. Taka dokumentacja być może jeszcze istnieje i warto ją zabezpieczyć w postaci kopii cyfrowych.

Pojawia się również inne, dodatkowe pole badawcze związane z naukami pomocniczymi historii, jak dotąd słabo rozpoznane na gruncie polskiej nauki. Istnieje bowiem olbrzymie zapotrzebowanie wśród potomków naszych imigrantów na szukanie polskich przodków. W pewnej mierze wynika ono ze starań o Kartę Polaka czy polskie obywatelstwo, ale nie należy tej tendencji deprecjonować i lekceważyć. Ważne jest przecież, aby znać swoje korzenie oraz poznawać osoby i miejsca, z których przychodzimy. To podnosi wartość osobistą i dodaje pewności siebie. Idąc więc tym tropem, warto podjąć badania demograficzne, powiązane ściśle z genealogią, szczególnie badania nad polską rodziną w Brazylii. To wyzwanie wymaga poszukiwania innych typów źródeł, nie tyle związanych z działalnością organizacji i stowarzyszeń migracyjnych w Brazylii, ile przede wszystkim archiwaliów wytworzonych przez Kościół katolicki, czyli zwłaszcza ksiąg metrykalnych.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół nr 322: Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie

Zespół nr 2561: Konsulat Generalny RP w Kurytybie

Archiwum Księży Chrystusowców w Kurytybie [AKC]

Seria 1: Konsulat RP w Kurytybie, 1932

Seria 2: Companhia Colonizadora e Mercantil Paranaense S.A. [Parańska Spółka Kolonizacyjno-Handlowa S.A.], 1931-1943 [1947]

Seria 3: Spuścizna z Dom Feliciano, 1906-1961

Seria 4: Archiwum Ruy Christovam Wachowicza, [1879], 1905-1995

Seria 5: Archiwum Kazimierza de Vautour Sienkiewicza [seria nieopracowana w całości], ? 1944-1997-?

Seria 6: Towarzystwo Związku Polskiego im. Kazimierza Pułaskiego w São Mateus, 1897-1937 [po 1966?]

Seria 7: Towarzystwo Szkoły Średniej im. Mikołaja Kopernika w Mallet, 1925-1928

Seria 8: Towarzystwo Wychowania Fizycznego „Junak”, [1923], 1931-1935 [1937]

Seria 9: Stowarzyszenie Studentów „Sarmacja”, 1927?-1938

- Seria 10: Sociedade União Juventus, 1942-1990
 Seria 11: Towarzystwo Dobroczynności Kulturalnej Polaków w Brazylii, Kurytyba, 1953-1990
 Seria 12: Paweł Nikodem, „Pionierzy bez Bandery”, 1928 [1970]
 Archiwum Księży Misjonarzy Świętego Wincentego à Paulo (wincentyni) w Kurytybie [AKM]
 Szkoła im. Mikołaja Kopernika w Marechal Mallet, 1925-1937

OPRACOWANIA

- Ambrochowicz-Gajownik, Anna i Tomasz Gajownik. „Stanisław Kara – sekretarz generalny Unii Kulturalnej Polaków w Brazylii”. *Łódzkie Studia Teologiczne* 27, nr 4 (2018): 161-174.
- Berlik, Florian. *Historia Towarzystwa Chrystusowego dla wychodźców 1932-1939*. Poznań: Towarzystwo Chrystusowe dla Polonii Zagranicznej, 1987.
- Bodziak, Antoni Z. „Korespondencye. S. Matheus 20. czerwca 1893 r. (w brazylijskim stanie Parana.)”. *Przegląd Emigracyjny* R. 2, nr 16 (15 sierpnia 1893): 175-176.
- Filipiak, Paulo i João Krawczyk. *Fastos da Sociedade União Juventus, Fasciculo I 1898-1938*. Curitiba–Rio de Janeiro: Gráfica Vincentina, 1978.
- Głuchowski, Kazimierz. *Wśród pionierów polskich na antypodach. Materiały do problemu osadnictwa polskiego w Brazylii*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Naukowego do Badań Emigracji i Kolonizacji, 1927.
- Groniowski, Krzysztof. „Gorączka brazylijska”. *Kwartalnik Historyczny* 74, nr 2 (1967): 317-342.
- Gruda, Eugenjusz. „25-lecie Średniej Szkoły im. Mikołaja Kopernika w Marechal Mallet. 1911 – 1936”. *Ilustrowana Gazeta Polska w Brazylii*, nr 3 (19 stycznia 1936): 1-2, 6.
- Kołodziej, Bernard. *Dzieje Towarzystwa Chrystusowego dla Wychodźców w latach 1939-1948*. Poznań: Towarzystwo Chrystusowe dla Polonii Zagranicznej, 1983.
- Kołodziej, Bernard, oprac. *Towarzystwo Chrystusowe w Ameryce Południowej 1958-1988*. Curitiba, 1989.
- „Korespondencya z pod Kurytyby w brazylijskim stanie Parana”. *Przegląd Emigracyjny* R. 2, nr 11 (1 czerwca 1893): 117-118.
- „Kościół polski w Brazylii. Nasze stanowisko. Curytyba dnia 22. lipca 1893.”. *Przegląd Emigracyjny* R. 2, nr 17 (1 września 1893): 184.
- Landmann, Tomasz. „«Gazeta Polska w Brazylii» w pierwszych miesiącach po wznowieniu działalności (lipiec – grudzień 1893 roku)”. *Rocznik Historii Prasy Polskiej* 25, z. 1 (65) (2022): 75-94.
- Malczewski, Zdzisław. *Słownik biograficzny Polonii brazylijskiej*. Warszawa: Centrum Studiów Latinoamerykańskich. Uniwersytet Warszawski, 2000.
- Malczewski, Zdzisław. *W trosce nie tylko o rodaków. Misjonarze polscy w Brazylii*. Curitiba: Gráfica Vicentina, 2001.
- Pitoń, Jan. „Księża polscy w Brazylii 1848-1984”. W: *Zmagania polonijne w Brazylii*. T. 4, *Owocująca przeszłość*, red. Tadeusz Dworecki, 7-185. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1987.
- „Polacy w brazylijskiej prowincji Parana”. *Przegląd Emigracyjny* R. 1, nr 7 (1 października 1892): 62-64.
- „Polacy w brazylijskiej prowincji Santa Catharina”. *Przegląd Emigracyjny* R. 1, nr 7 (1 października 1892): 61-62.
- „Polacy w rewolucji brazylijskiej”. *Przegląd Emigracyjny* R. 3, nr 5 (1 marca 1894): 47-48.
- Posadzy, Ignacy. „40 lat Towarzystwa Chrystusowego”. W: *W służbie Kościoła Poznańskiego*, red. Ludwik Bielerzewski, 393-419. Poznań: Księgarnia Świętego Wojciecha, 1974.

- Siemiradzki, Józef. „Z Brazylii”. *Przegląd Emigracyjny* R. 1, nr 8 (15 października 1892): 71-72.
- Stawicki, Robert. *150 lat osadnictwa polskiego w Brazylii – zarys historyczny*. Warszawa: Kancelaria Senatu. Biuro Analiz, Dokumentacji i Korespondencji, 2019 [za: www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/173/plik/ot-673.pdf, dostęp: 19.05.2023].
- Topaczewski, Władysław. *Memórias de nosso torrão Natal*. Dom Feliciano: Universidade de Passo Fundo, 1961.
- Tworowski, Irene. *Dom Feliciano: 100 anos de História*. Dom Feliciano, 1991.
- Wachowicz, Ruy C. *O camponês polonês no Brasil*. Curitiba: Fundação Cultural, Casa Romário Martins, 1981.
- Wachowicz, Ruy C. i Zdzisław Malczewski. *Perfis polônicos no Brasil*. Curitiba: Vincentina, 2000.
- „Wiadomości krajowe. S. Matheus”. *Gazeta Polska w Brazylii* 2, nr 21 (25 listopada 1893): [2].
- „Wiadomości z bliska i z daleka. S. Matheus Kolonia”. *Gazeta Polska w Brazylii* 2, nr 1 (9 lipca 1893): [2].
- Wojnar, Józef i Eradi A. B. Dutra. *Colônia Jagoda. Essa é nossa história*. Quedas do Iguaçu: Itaipu Binacional, 2018.

NETOGRAFIA

- „Archiwum Polonijne”. Dostęp: 2.06.2023. www.brazylia.chrystusowcy.pl/archiwum-polonijne/.
- Brzozowski, Jan. „Historia i przemiany organizacji União Juventus”. Dostęp: 7.06.2023. www.academia.edu/8154155/Historia_i_przemiany_organizacji_Uniao_Juventus.
- Grygiel, Marek. „Historia”. Dostęp: 7.09.2023. www.chrystusowcy.pl/historia.
- „Historia Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia. Prowincja Chełmińsko-Poznańska”. Dostęp: 10.06.2023. www.szarytki.chelmnosm.pl/historia-prowincji-klasztoru/.
- Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística, Cidades e Estados. “Dom Feliciano”. Dostęp: 30.05.2023. www.ibge.gov.br/cidades-e-estados/rs/dom-feliciano.html%20.
- „Kolonia «Jagoda»”. Dostęp: 10.06.2023. www.czytelniapolska.blogspot.com/2010/09/kolonia-jagoda_13.html.
- „Kurytyba CZP”. Dostęp: 10.06.2023. www.czytelniapolska.blogspot.com/2010/11/kurytyba-czp_27.html.
- Malczewski, Zdzisław. „Misjonarze polscy”. Dostęp: 19.05.2023. https://www.polska-misja.com.br/site/missionarios_poloneses.php?lang=pl.
- Malczewski, Zdzisław. „Polacy i osoby polskiego pochodzenia w Brazylii. Zarys historyczny i współczesność Polonii brazylijskiej”. Dostęp: 19.05.2023. www.polonicus.com.br/site/historia.php?lang=pl.
- Nikodem, Paweł. „Pionierzy bez Bandery. 1.”. Dostęp: 8.09.2023. czytelniapolska.blogspot.com/2010/09/nikodem-p-pionierzy-bez-bandery.html.
- Ogonowska, Anna. „Michał Sekuła (1884-1972)”. Dostęp: 2.06.2023. www.garwolin.org/archiwa/13648.
- “Saiba mais sobre o projeto”. Dostęp: 7.06.2023. www.casadamemoriamalet.com.br.
- “Sobre o município de Dom Feliciano”. Dostęp: 30.05.2023. www.domfeliciano.rs.gov.br/sobre-o-municipio.
- „Zarys historii Chrystusowców w Ameryce Południowej”. Dostęp: 19.05.2023. www.brazylia.chrystusowcy.pl/historia-prowincji/.